

DE ARCHITECTURA (1599) VAN CHARLES DE BESTE EEN ONBEKEND ARCHITECTUURTRACTAAT VAN EEN BRUGSE BOUWMEESTER

CHARLES VAN DEN HEUVEL °

Inleiding

In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevindt zich een belangrijk, tot op heden onbekend gebleven, handschrift over architectuur met de titel: *Architectura. Dat is Constelicke Bouwijnghen huijt die Antijcken Ende Modernen. Waer op dat wij desen Tegenwoordghen Boeck Decideren. Ende hebben dien ghedeelt in Acht Onderscheijden Boecken Naemelicken den Eersten van Arithmetica. Den Tweeden van Geometria. Den Derden van Astronomische Instrumenten. Den vierden van Horologiën ofte Zonnenwijzers. Den vijfften van Architectura. Den sesen van perspectiva. Den sevensten van fortificatien. Den Achtsten van Artillerie. Dem welchen Beschreibenn ist durch C.D. Beste, Steijnmetselrnn und Mauwrrer z.w. Bruck Liebhaber der Const. 1599*.¹ Het handschrift dat weliswaar enkele fragmenten

° Charles van den Heuvel (1956), kunsthistoricus, werkte van 1984-1989 aan het Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut te Florence. Hij promoveerde in 1991 aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift: "Papiere Bolwercken" De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen". Thans bereidt hij als 'post-doc' onderzoeker in opdracht van de Rijksuniversiteit Groningen, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O./S.H.W.), een tekstuitgave voor van de geschriften over stedenbouw en architectuur van Simon Stevin. De auteur publiceert vooral over de geschiedenis van de theorie en praktijk van de stedenbouw en architectuur van de 16de en 17de eeuw en over de artistieke relaties tussen Italië en de Nederlanden.

1. Brussel, K.B. Albert I, manuscript II 7617. Het handschrift in folioformaat (31,5 cm. hoog/21 cm. breed) in een eigentijdse, zwart lederen band, oorspronkelijk voorzien van sloten. Oude nummering in inkt 582 folio's, nieuwe nummering in potlood, 633. Hier wordt de oude nummering gevolgd omdat de nieuwe niet consequent is aangehouden. Dit werk werd voor het eerst ter sprake gebracht in C. van den Heuvel, "Stevens 'Huysbouw' en het onvoltooide Nederlandse architectuurtractaat" *Bulletin K.N.O.B.*, Jaargang 93, 1994, nummer 1, pp. 1-18.

uit Nederlandstalige excerpten van de *De Architectura Libri Decem* van Vitruvius bevat, is geen vertaling maar in feite een compilatie van beroemde klassieke en eigentijdse teksten over architectuur in het Nederlands.

Tot op heden was onze kennis van de receptie van de klassieke en Italiaanse bouwkunst in de Nederlandstalige zestiende-eeuwse architectuurtheorie hoofdzakelijk gebaseerd op een drietal gedrukte tractaatjes, twee van Pieter Coecke van Aelst en één van Hans Vredeman de Vries. De twee gedrukte excerpten van Pieter Coecke van Aelst, *Die Inventie der Colommen* en *Generale Reglen der Architecturen*, beiden van 1539, beperken zich hoofdzakelijk tot de passages over de zuilenorden uit de architectuurtractaten van Vitruvius en Sebastiano Serlio.² Het derde tractaatje, de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries van 1577 (gedrukt in 1581), bevat weliswaar summiere verwijzingen naar de fortificatiebouw en civiele techniek, maar ook hierin staan de zuilenorden centraal.³

Het gegeven dat eigenlijk alleen vertalingen en interpretaties van de uiteenzettingen over de zuilenorden van de klassieke en Italiaanse architectuurtheorie in druk verschenen, leidde tot een eenzijdige uitleg van het vitruvianisme en architectuurtheorie in Nederland. De zestiende-eeuwse auteurs zouden de klassieke en Italiaanse kennis van de bouwkunst hebben willen terugbrengen tot datgene waar-

2. P. Coecke van Aelst, *Die inventie der colommen met haren coronementen en de maten. Uut Vitruvio ende andere diversche Auctoren opicortste vergadert voer Scilders, beeltsniders, steenhouders, &c Ende allen die ghenuechte hebben in edificien der Antiquen*, Antwerpen 1539, idem, *Generale reglen der architecturen op de vyve manieren van ediffien, [...] die int meeste deel concorderen metde leeringhe van Vitruvio*, Antwerpen 1539, H. de la Fontaine Verwey 'Pieter Coecke van Aelst en zijn boeken over architectuur', *Uit de wereld van het boek I. Humanisten, dwepers en rebellen in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1976 (2e-druk), pp. 51-68, R. Rolf, *Pieter Coecke van Aelst en zijn architectuuruitgaves van 1539. Met reprint van zijn 'Die Inventie der colommen' en 'Generale Reglen der Architecturen'*, Amsterdam 1978.

3. H. Vredeman de Vries, *Architectura oder Bauung der Antiquen auss dem Vitruvius, welches sein funff Colummen orden, daer auss mann alle Landts gebreuch vonn Bauuen zu accomodieren dienstlich fur alle Baumaystren, Maurrer, Stainmetzlen, Schreineren, Bildshneideren, und alle Liebhabernn der Architecturen ann dag gebracht durch Johannes vredeman vriesae Inventor*, Antwerpen 1577 (facsimile uitgave Hildesheim/New York 1973), M. Van De Winckel, 'Hans Vredeman de Vries', *Les traités d'architecture de la Renaissance* (Actes du colloque tenu à Tours du 1er au 11 juillet 1981) Paris 1988, pp. 453-358 over de betekenis van het tractaat als zuilenboek. Voor de passages over fortificatiebouw en civiele techniek bij Vredeman de Vries: C. van den Heuvel o. c. [n.1] pp.11-14.

aan de handwerklieden in de praktijk van het bouwen in de Nederlanden in de zestiende eeuw de meeste behoefte zouden hebben gehad: de toepassing van zuilen en ornament.

De vondst van het uitgebreide handschrift, van maar liefst 578 folio's, dat zich qua inhoud en omvang van de korte excerpten over de zuilen in druk onderscheidt, vraagt om een herinterpretatie van dit eenzijdig beeld in de historiografie van de Nederlandse architectuurtheorie en het vitruvianisme van de zestiende eeuw.⁴ Behalve dat De Beste meer algemene thema's uit de tien boeken over architectuur van Vitruvius en uit commentaren daarop naar voren brengt, verwijst hij echter soms ook naar de bouwpraktijk in Brugge. Soms levert hij op zeer persoonlijke wijze kritiek op haar bouwwerken. Het handschrift is dan ook niet alleen van belang voor kwesties rondom de receptie van het vitruvianisme en de betekenis van het Nederlandstalige architectuurtractaat in de zestiende eeuw, maar tevens voor de kennis van de praktische werkzaamheden en artistieke pretenties van metselaars en steenhouwers in Brugge. Alvorens we de relatie met de opdrachten voor metselaars en steenhouwers te Brugge aan de orde te stellen volgen nu eerst enkele opmerkingen over de auteur, de opdracht en de inhoud van het handschrift.

De auteur

Uit de merkwaardige, gedeeltelijk in het Duits gestelde titelpagina, die herinnert aan die van Vredeman de Vries, kunnen we opmaken dat de "Architectura" in 1599 officieel werd gepresenteerd door een zekere "C.D. Beste, Steijnmetselrnn und Mauwrrer z.w. Bruck Liebhaber der Const".⁵ In de uitgebreide literatuur over opdrachten en betalingen aan leden van het ambacht van de "metsenaers" te Brugge, waarin tevens de steenhouwers waren verenigd, duikt een aantal keer de naam De Beste op.⁶ In het voorjaar van 1561 wordt in een

4. Deze kwestie is uitgewerkt in C. van den Heuvel, "De Architectura (1599) van Charles De Beste. Het vitruvianisme in de Nederlanden in de zestiende eeuw" *Bulletin K.N.O.B.* jaargang 94, 1995 nummer 1.

5. Het werk werd begonnen in januari 1596 en beëindigd in januari 1600 zie fol. 534v.

6. Het voormalig ambacht van de metselaars bestond uit drie letten of afdelingen: de eigenlijke metselaars, de steenhouwers en de kasseiers. Geciteerd bij R.A. Parmentier, *Documenten betreffende Brugsche Steenhouwers uit de 16e eeuw*, Brugge 1948, p. 1.

geschil tussen de deken en bestuursleden van het ambacht der metselaars enerzijds, en twee steenhouwers anderzijds o.a. verwezen naar Jacob De Beste, "ooc suppoost ende vry matsenare".⁷ In 1585 stond een zekere Aernoudt De Beste garant voor de levering van het materiaal en de uitvoering van het ontwerp van een sakramentshuis in de Sint-Salvatorokatedraal te Brugge, aangenomen door Mathijs vander Haghe.⁸ In 1629 tenslotte was een zekere Jacques De Beste aanwezig toen de steenhouwer Jan Aerts betaald werd voor het visiteren van de deur aan de noordzijde van het koor in dezelfde kerk.⁹ Aanvullend archiefonderzoek te Brugge leerde tenslotte dat een andere De Beste, wiens voornaam Charles in ieder geval beantwoordt aan het eerste initiaal van de auteur van ons handschrift, van 1585 tot 1600 een vooraanstaande positie innam binnen het gilde van de metselaars en steenhouwers. Jaarlijks wisselde het bestuurscollege (bestaande uit een voorzitter, de deken, en enkele leden of vinders) van het ambacht dat de eed van getrouwheid aan de stadsmagistraat moest afleggen en daarom ook wel de "eed" werd genoemd. De officiële registratie van de jaarlijks vernieuwde ambachtsseden gebeurde in de stedelijke registers van de wetsvernieuwingen die in principe op 2 september plaatsvonden; de deken mocht de twee volgende jaren niet meer in de eed zetelen, terwijl een vinder werd uitgesloten voor een jaar. Charles De Beste wordt respectievelijk op 2 september 1585, 1589, 1592 en 1600 als vinder genoemd en op 2 september 1587 zelfs als deken.¹⁰ Aangezien dezelfde stedelijke registers van de wetsvernieuwingen in de voorafgaande periode van 1560 tot 1579 de reeds genoemde Jacob De Beste, zowel in de positie van vinder als deken, vermelden en daarna op 2 september 1607 Jacques De Beste, lijkt het waarschijnlijk dat we met een telg van een vooraanstaande

7. R.A. Parmentier, o. c. [n. 6] doc. 30, p.39.

8. L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorokatedraal te Brugge, Inventaris. Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 8*, Tielt, Amsterdam, 1979, p. 21.

9. L. Devliegheer, *De Sint-Salvatorokatedraal te Brugge, Geschiedenis en Architectuur. Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen 7*, Tielt, Bussum, 1981, p. 30.

10. Brugge. Stadsarchief, Registers wetsvernieuwingen, 1572-1605, 1585, fol. 126, 1587 fol. 146, 1589, fol. 168 verso, 1592, fol. 201, 1600, fol. 266 verso. Voor het functioneren van de "eed" van het ambacht en de registratie van de wetsvernieuwingen; zie: A. Vandewalle, *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)* [m.m.v. J. de Groote, J. d'Hondt, P. Vandermeersch], Brugge 1985.

familie binnen het gildewezen hebben te maken, die voor meer dan een halve eeuw een stempel wist te drukken op de opdrachten voor steenhouwers en metselaars in en rond Brugge.¹¹ De Beste stelde het werk samen, zo lezen we op een van de laatste folio's van het handschrift, tussen januari 1596 en januari 1600. Waarom schreef De Beste, die in deze jaren nog altijd een actieve rol binnen het gildewezen te Brugge vervulde, zo'n enorm architectuurtractaat samen?

De eigenaar en "beminders der consten zoet"

In 1613, zo lezen we aan de binnenzijde van het schutblad, behoorde het handschrift aan Jan Aerts Pietersz. toe. Deze was lid van een andere vooraanstaande familie binnen het gilde van de metselaars en steenhouwers.¹² Waarschijnlijk was het werk later via een nazaat van Charles De Beste in zijn bezit gekomen.¹³ De titelpagina zelf vermeldt niet voor wie het werk was bedoeld, wel richtte Charles De Beste zijn werk in een speciale opdracht aan degenen, die willen weten waarop de kunst van de architectuur is gebaseerd. Vervolgens

11. Brugge, Stadsarchief, Registers wetsvernieuwingen, 1535-1571, Jacob De Beste als vinder: 1560, fol. 191verso, 1563, fol. 212, 1568 fol. 249verso, fol.277, 1572-1605, 1574, fol. 20, 1576 fol. 36 verso, 1579, fol. 64 (deken), 1606-1634, Jacques De Beste als vinder, 1607 fol. 15verso. Dat Jacob en Charles De Beste vermoedelijk bloedverwanten waren lijkt te worden bevestigd door kadastrale gegevens: Op de "Nieuwe Ghentwech" in Onze Vrouwe Zestendeel te Brugge (noordzijde, in westelijke richting) behoorde de naast elkaar liggende nummers 1485 en 1487 respectievelijk aan Charles en Jacob De Beste toe. Aan de andere "zuydzeyde gaende oostwaerts" was nummer 1117 nog in het bezit van Charles De Beste. zie L. Gilliodts- van Severen, 'Les registres des "Zestendeelen" ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580', *Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'histoire des Antiquités de la Flandre*, 5e serie, 43 Année 1893, Brugge 1894 pp. 174 en 184.

12. Voor de familie Aerts zie o.a. K. Verschelde, 'Les anciens architectes de Bruges', *Annales de la Société d'émulation pour l'histoire & des antiquités de la Flandre*, 3eme série, VI, pp.104-107. en R.A. Parmentier o.c. [n. 6] diverse documenten.

13. In 1629 trad Jacques De Beste als getuige op van Jan Aerts zie noot 9. Deze Jan Aerts was niet de zeer actieve steenhouwer Jan Aerts, zoon van Joost Aerts en broer van Pieter Aerts die reeds op 29 juni 1620 was overleden en in de O.L. Vrouwekerk werd begraven, J. Gailliard, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale*, ...Bruges (1861) I, p. 93. Waarschijnlijk was de Jan Aerts waarvoor Jacques De Beste getuigde, Jan Aerts Pietersz., de eigenaar van het handschrift. Mogelijk kwam laatstgenoemde via Jacques De Beste in bezit van het tractaat.

ligt hij de kennis toe waarover de architect dient te beschikken. De ontwikkeling van deze kennis correspondeert met de volgorde van de acht hoofdstukken, die volgens De Beste in elkaars verlengde liggen. Geometrie is op arithmetica gebaseerd; beiden dienen op hun beurt weer als uitgangspunt voor berekeningen der hemellichamen, die tenslotte hun weerslag vinden in astronomische instrumenten en zonnewijzers. "Deze Vier consten hem dan bekendt sijnde goet soo mag hij [de architect red.] dan die Conste der Architectura duergonden. Waertoe dat hij moet weten die perspectiva [...] Nu hem allen dese consten wesende bekendt soo mag hy bequame sijn om te wesene een fortressaseur ofte Architect". Tenslotte dient hij "Om alsoo goede ordinantie te gevene tot allen fortressen present" bekend te zijn met de artillerie. Het is opvallend dat De Beste de "fortressaseur en architect" min of meer gelijkschakelt. Mogelijk is dit een aanwijzing dat de term architect die door Pieter Coecke van Aelst opnieuw in de Nederlanden was geïntroduceerd in de bouwpraktijk vooral in verband werd gebracht met de Italiaanse ingenieurs in de Nederlanden, die vrij van de gilden meerdere onderdelen van de civiele en militaire architectuur konden beoefenen zonder met de bepalingen in het geding te komen.¹⁴ Veel wijzer worden we echter niet van De Beste's opdracht. De omschrijving van de kennis waarover de architect moet beschikken lijkt eerder een wat gekunstelde afspiegeling van de opbouw van zijn tractaat dan een inhoudelijke definitie van het beroep. We zullen ons dan ook verder op de inhoud moeten richten om De Beste's bedoelingen met zijn tractaat te kunnen doorgronden.

"Constelicke Bouwijnghen huijt die Antijcken ende Modernen"

De inhoud van het lijvige handschrift bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten van beroemde klassieke en eigentijdse teksten over architectuur, vertaald in het Nederlands, waaraan echter enkele originele, soms zelfs persoonlijke, beschouwingen zijn toegevoegd. Ook de afbeeldingen zijn over het algemeen aan bekende architectuurtractaten ontleend, maar worden hier en daar afgewisseld met voorstellingen

14. Deze veronderstelling is verder uitgewerkt in C. van den Heuvel, 'Papiere Bolwercken'. *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden 1540-1609 en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991, p. 48.

die De Beste zelf had bedacht en waaraan hij in een enkel geval een kleine woordspeling op zijn naam toevoegde.¹⁵ Meestal zijn het tekeningen, hoewel we in het hoofdstuk "architectura" ook diverse ingeplakte prenten aantreffen.

De eerste twee boeken gewijd aan de rekenkunde en geometrie gaan in belangrijke mate terug op de *Underweysung der Messung* van Albrecht Dürer en het eerste boek van Serlio.¹⁶ Niettemin bevat deze laatste verhandeling ook een zeer originele reeks van voorbeelden hoe men met de hulp van geometrische figuren verschillende soorten van indelingen van borstweringen en vensters (driepassen, vierpassen etc.) kan construeren. De afbeeldingen zijn daarom zo interessant omdat ze de mathematische grondslag van gotische stijlvormen tonen welke in de literatuur nog altijd het anachronistische stigma van "organische", (in de zin van niet ontworpen) architectuur hebben. Het derde en vierde boek respectievelijk over astronomische instrumenten en zonnewijzers, ook bij Vitruvius een apart onderdeel, gaan in belangrijke mate terug op het werk van Sebastiaan Münster¹⁷. Dan volgt de eigenlijke verhandeling over "architectura" dat behalve elementen over het beroep van architect uit de korte vertaling door Coecke van Aelst in de *Die Inventie der Columnen* ook nog andere andere elementen uit Vitruvius bevat, zoals het gebruik van verschillende

15. Zie hieronder, noot 19

16. A. Dürer, *Underweysung der Messung mit dem Zirkel und Richtscheit in Linien, Ebenen und gantzen Corporen*, Nürnberg 1525 (tweede uitgebreide druk Nürnberg 1538). In 1553 verscheen posthuum, gedrukt door de weduwe Mayken Verhulst, de vertaling van Pieter Coecke van Aelst van het eerste boek van Serlio over geometrie, het tweede boek over perspectief en het vijfde boek over kerken. Het derde boek van Serlio over antieke gebouwen was inmiddels in 1546 in het Nederlands uitgegekomen. Terwijl van de vertaling van het vierde boek over de zuilen van 1539, in 1549 een gewijzigde herdruk verscheen met de titel: *Reglen van Metselrijen*. Een gedeelte over rekenkunde heb ik niet kunnen reconstrueren en is of door De Beste bedacht, dan wel van een andere auteur; mogelijk M. Coignet aan wie De Beste meerdere gegevens over rekenkunde ontleende; zie hieronder noot 22.

17. S. Münster, *Compositio Horologiorum in plano, muro, truncis, anulo, con concavo, cylindro & varijs quadrantibus, cum signorum zodiaci & diversorum horarum inscriptionibus: autore Sebast. Munstero*, Basileae 1531. Hiervan bestond ook een Duitse vertaling gecombineerd met een tekst van Albrecht Dürer: *Beschreibungh von 't maecken der Horologien. Durch Sebastian Münster. Sampt ein onderweysung om mit den Cirkel und richtscheit in linien ebenen und gantzen Corporen zu messen, Durch Albert Dürer*, zu Basel 1538. Mogelijk werd deze laatste editie door De Beste gebruikt.

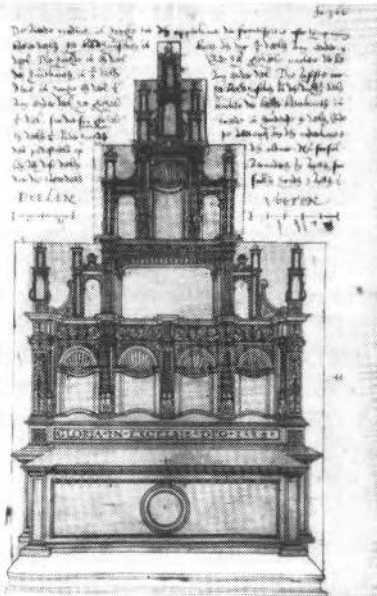
bouwmaterialen, de locatiekeuze voor een geschikte woning en het vinden van water. Verder bestaat dit hoofdstuk zowel uit fragmenten van bekende eigentijdse werken: zoals van Coecke van Aelst's vertaling *Generale Reglen der Architecturen* uit Serlio en van de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries, als uit enkele opmerkingen over bouwwerken in Brugge. Tenslotte bevat het een, op het eerste gezicht, zeer originele bespreking van een reeks prenten van altaren, bidstoelen, sacramentshuizen, reliekhouders. (afb. 1) Voor het zesde boek over perspectief stonden voornamelijk afbeeldingen model uit het tweede boek over architectuur van Serlio, bekend via Coecke van Aelst, en veel ingewikkelder figuren uit het *Livre de perspective* (1560) van Jean Cousin.¹⁸ (afb. 2) Op een enkele plaats vult De Beste deze aan met voorstellingen van eigen hand en voorzien van zijn naam, die niettemin nauw met de eerder genoemde voorbeelden samenhangen. De twee laatste boeken hebben betrekking op militaire onderwerpen. Het boek over vestingbouw bevat afbeeldingen van poortgebouwen naar Serlio, bekend via Coecke van Aelst, en van Vredeman de Vries, die beide auteurs overigens op een geheel andere plaats als onderdeel van de zuilenorden hadden gepresenteerd.¹⁹ Daarnaast nam De Beste echter ook een voorstelling van een bestaand poortgebouw in de Italiaanse stijl op, de Keizerspoort te Antwerpen.²⁰ (afb. 3) Behalve dit "moderne" werk bevat het boek over architectuur ook een uitzonderlijke plattegrond van het middeleeuwse kasteel van Sluis.²¹ Het is opvallend dat de meeste afbeeldingen en teksten betrekking hebben op de vestingbouw in het noorden. Zo herkennen we de voorstellingen uit de *Ettliche underricht, zu befestigung der*

18. Voor het tweede boek over perspectief van Serlio zie noot 16. Jean Cousin, *Livre de perspective*, Paris 1560. Het figuur fol. 431v behoort niet aan bovengenoemde werken toe. Stilistisch vertoont het overeenkomsten met de bramanteske architectuur die we ook wel in voorstellingen van Francesco Colonna's, *Hypneretomachia Poliphili*, Venezia 1499 tegenkomen, die De Beste mogelijk via één van de zeer populaire Franse edities, *Le Songe de Poliphile* gekend kan hebben. Ik heb niet alle edities kunnen raadplegen.

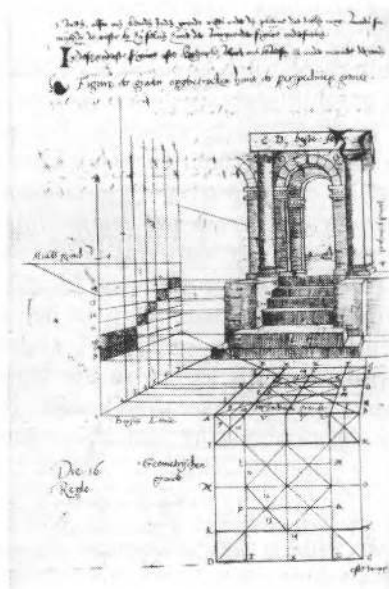
19. De Beste, fol. 450r toont een poort met het opschrift "Godt raedt de beste" 1598 die in feite een samentrekking is van twee poorten van Serlio afgebeeld bij P. Coecke van Aelst, *Reglen van Metselrijen*, Antwerpen 1549 Tuschana fol. v(verso) en fol. vi. De poort op fol.451v is ontleend aan Vredeman de Vries', *Architectura*, Tuscana fol 2.

20. De Beste, fol. 450v.

21. De Beste, fol. 487r.

afb. 1 ontwerp voor altaarretabel, gravure Ducerceau, C. De Beste, Architectura, K.B. Albert I Brussel, ms II 7617, fol. 366r. (foto K.B. Albert I, Brussel)

afb. 2 perspectiefvoorstelling van de Beste naar Serlio, C. De Beste, Architectura, K.B. Albert I Brussel, ms II 7617, fol. 417v. (foto K.B. Albert I, Brussel)

Stett, Schloss, und flecken (1527) van Dürer en uit de *Architectura* van Hans Vredeman de Vries. Voor zover er voorstellingen aan de meest moderne, Italiaanse theorieën over vestingbouw werden ontleend, gebeurde dit aan de hand van de *Discours sur plusieurs points de l'architecture de guerre* (Antwerpen 1579). De auteur, Marco Aurelio de Pasino, was een Italiaanse ingenieur in Nederlandse dienst, die zijn werk bovendien aan Willem van Oranje had opgedragen.

Ook het achtste, en laatste boek, gewijd aan de artillerie, grijpt gedeeltelijk op dit werk terug. Het geheel wordt afgesloten met een eeuwig durende kalender en enkele reacties op de wiskundige verhandelingen van Michel Coignet²². Opvallend is dat binnen dit omvattende architectuurtractaat van De Beste nog eens een speciaal boek aan architectuur gewijd is. Om de betekenis van het tractaat van De Beste beter te kunnen vaststellen verdient dit boek wat extra aandacht.

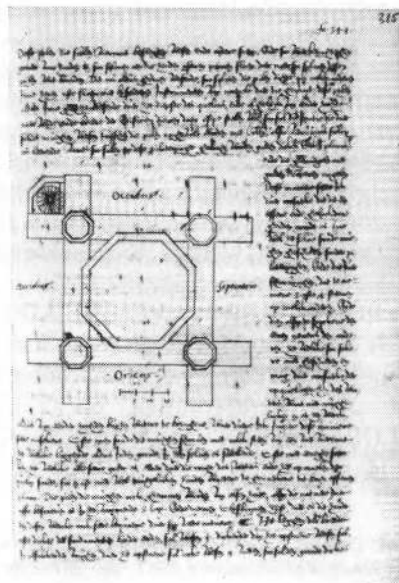
Het vijfde boek “Architectura”

Het vijfde boek opent met een verhandeling over “wat dat architectura is, en de van die institutie der architecten” ontleend aan de *Die Inventie der Colummen* van Pieter Coecke van Aelst. Overeenkomstig het werk van Vitruvius wordt deze algemene uiteenzetting over het architectenberoep gevolgd door een verhandeling over de keuze van een geschikte plaats voor een woning en over bouwmaterialen, zij het in omgekeerde volgorde. Na een bespreking van het bereiden van kalk, breeksteen en tegels (pozzolana) en het vellen van hout, volgt de passage over “hoe datmen bekomen en verkiesen sal die ghesondste plaetsen tot den woninghen”. Na deze teksten uit het tweede boek van Vitruvius is een verhandeling over het leggen van het fundamenten opgenomen dat qua opbouw de tekst van de uiteenzetting over dit onderwerp in het vierde boek van deze klassieke auteur volgt, maar verder ook uitgebreide verwijzingen naar de eigentijdse situatie bevat, in het bijzonder naar Brugge, waarop we hieronder nog terug zullen komen. Na een aantal korte opmerkingen over de versteviging van bolwerken en stadsmuren, waarvoor hij

22. M. Coignet, *Livre d'arithmetique contenant plusieurs belles questions...*, Anvers 1573. Zie verder, idem, *Nieuwe Onderwysinghe op de principaelsten puncten der Zeevaert*, Antwerpen 1580.

afb. 3 opstand Keizerspoort Antwerpen, C. De Beste, Architectura, K.B. Albert I Brussel, ms. II 7617, fol. 450v. (foto K.B. Albert I, Brussel)

afb. 4 plattegrond toren O.L. Vrouwekerk Brugge, C. De Beste, Architectura, K.B. Albert I Brussel, ms. II 7617, fol. 344r. (foto K.B. Albert I, Brussel)

verder naar het boek over de fortificaties verwijst, betreft De Beste zijn adviezen wederom in meer algemene zin op de situatie in het noorden, wanneer hij pleit voor het uitdrogen van bouwmaterialen voor de winter tijdens de lage waterstand en het rustig kwelm. De passages over het funderen van hoofden en bekisten van brugpijlers lijken voor een deel te zijn gebaseerd op de teksten van Hans Vredeman de Vries. Het daaropvolgende hoofdstuk "*hoe datmen die watere soecken sal ende oock vijnden*" is geïnspireerd op het achtste boek van Vitruvius en teksten van Plinius' *Naturalis Historia* alhoewel in de verschillende opmerkingen over bornputten, riet en houtsoorten wel degelijk ook verwijzingen naar de situatie in het noorden zijn te herkennen. Na deze civiel-technische aspecten van de architectuur komen de verschillende zuilenordes "*met haeren cieraeten*" aan de orde. De teksten zijn, met uitzondering van enkele korte tussenvoegingen, die vooral dienen om enige wijzigingen in de volgorde der hoofdstukken toe te lichten, letterlijk overgenomen uit *Die Inventie der Colummen* en uit de *Generale Reglen*. De passages worden gevolgd door teksten en getekende opstanden en plattegronden van "tempelen" naar de vertaling van Serlio's vijfde boek die de weduwe van Pieter Coecke van Aelst, Mayken Verhulst, in 1553 uitgaf. Niet direct te herleiden op dergelijke bekende teksten en voorstellingen is het daaropvolgende fragment met de titel: "*Van diversche figueren dienende tot cieraet binnen de tempel*". Wat het eerst in het oog springt is dat de tekst op deze plaats niet met tekeningen maar met prenten is geïllustreerd. Het betreft gravures van een grafmonument, van een troon met drie zetels, van sacramentshuizen, van een altaar met opbouw en van een architectonische wandversiering voor een grote kapel. Het merendeel van de voorstellingen correspondeert met prenten die door Henry De Geymüller aan Jacques Androuet, beter bekend als Ducerceau, werden toegeschreven. De voorstellingen van de tombe met het opschrift "SVRGITE. MORTVI.VENITE.AD.IVDICIUM.SALVATORIS (fol. 363r) (zie, afb. 5), van de troon met drie zetels (fol. 364r) van het retabel in de vorm van triomfboog (fol. 365v) en van het retabel van drie verdiepingen op een altaar met het opschrift "GLORIA.IN.EXCELSIS.DEO.1534."(fol. 366r) komen allen voor als losse prenten in de collectie M. Foulc te Parijs.²³ Tenslotte is

23. H. De Geymüller, *Les Du Cerceau, leur vie et leur oeuvre d'après de nouvelles recherches*, Paris/Londres 1887, pp. 288-290: "tombeau, retable d'autel a trois étages, retable en forme d'arc triomphe, stalle ou trone a trois sièges".

nog een voorstelling van een sacramentshuis (fol 364v) van Ducerceau.

Ook lijken twee andere prenten, één wederom van een sacramentshuis, de ander van een architectonische kapelversiering op basis van stilistische overeenkomsten aan dezelfde graveur toegeschreven te kunnen worden²⁴.

Na deze afbeeldingen die betrekking hebben op de architectonische aankleding en ornamentiek van verschillende onderdelen van het kerkinterieur, volgen een aantal lege bladen, waar blijkens de beschrijvingen voorstellingen hadden moeten verschijnen van "*portaeln ofte poorten der Inganghen der templen*". De beschrijvingen van het ornament op deze portalen van versierde, gecanneleerde zuilen, pedestallen met koppen, antieke vazen en kruiken op de hoeken etc. doen vermoeden dat ook hier prenten van Ducerceau gedacht waren.²⁵ Na de korte passages over "*Vanden dueren der templen*" en "*Vande Simmetrie der colummen*", beiden overgenomen uit Coecke's *Die Inventie der Colummen*, volgt een bespreking "*Van diversche edificien der groote Heeren ofte princen*". De enige voorstelling van een rijk versierde gevel in dit hoofdstuk, waarin blijkens de verschillende omkaderde lege bladen andere afbeeldingen hadden moeten verschijnen, is wederom een prent van Ducerceau.²⁶ Na de hoogwaardige ornamenten en architectuur verlicht met prenten van Ducerceau keren we weer terug naar de constructieve en civiel-technische aspecten van de architectuur. Er volgt een hoofdstuk met de titel: "*Hoe datmen het Orduijn bereijden sal om een steenen Brugghe Inde middele open te maekene*". Het betreft een verhandeling over de samenstelling van het gewelf van een brug waarvan het midden een opening heeft om schepen met rechte mast door heen te laten varen. De beschrijving is gebaseerd op *De Architectura* van Vredeman de Vries en verlicht met tekeningen naar prenten uit hetzelfde werk.²⁷ Charles De Beste lijkt hier aanvankelijk het hoofdstuk te hebben willen

24. Vergelijk H. de Geymüller, o. c. [n.23], fig 77. en voor fol 364v no. 40. Parijs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes, Androuet du Cerceau mobilier 8 E 04024 f. 66.. Zie ook *Inventaire du Fonds français, graveurs du seizième siècle* Tome I, p. 66: "compositions architecturales en forme de reliquaire".

25. H. Geymüller o.c. [n. 23] p. 288: "portes monumentales". Vergelijk ook fig. 19.

26. H. Geymüller o.c. [n. 23] p. 287-288: "riches façades de maisons, style François Ier. nr. b"

27. H. Vredeman de Vries, o.c. [n. 3] "*Das Vierte Stuck Tuschna, welches bewyst fullerlay gattungen von Stainnen bruggen. am 3 blatt*" De tekst daarentegen is gebaseerd op de beschrijving van het "4 blatt".

afsluiten met de korte opmerking dat de plattegronden en opstanden reeds zijn getoond om het volgende boek over perspectief of "opticum" aan te kondigen. Niettemin volgt nog een korte beschrijving en afbeelding van een ronde put waarmee De Beste vervolg geeft aan een uiteenzetting over de cisternen naar de "antiquen" en "moderne Manieren" die hij eerder in het hoofdstuk naar voren had gebracht.²⁸ De beschrijving is vooral interessant aangezien De Beste opmerkt zelf deze put gerestaureerd te hebben. Waarschijnlijk voegde hij deze beschrijving niet bij de eerdere uiteenzetting over watertoevoer en putten, omdat hij de toepassing van ordijn (=arduin) beter vond aansluiten bij de opmerkingen over de bekleding van bruggen met dit materiaal.

Voorlopig kunnen we concluderen dat het vijfde boek over architectuur voor het grootste deel op bestaande tractaten is gebaseerd.

Niettemin bevat het ook verwijzingen naar de bouwpraktijk in het noorden in het algemeen en Brugge in het bijzonder. In een enkel geval refereert de auteur zelfs aan zijn eigen werkzaamheden.

Brugse torens

Wanneer De Beste de fundamenten behandelt, volstaat hij niet met vergelijkingen met de antieken, maar levert hij oplossingen voor het bouwen op lage gronden. In het noorden en zeker in Brugge hadden de bouwmeesters hier ongetwijfeld uitgebreid ervaring mee opgedaan. Gedetailleerd geeft De Beste in zijn beschrijvingen de verhoudingen weer tussen de lengte en diameter van de eikehouten heipalen en de maten van de fundamenten en het metselwerk daarop. De Beste beveelt vervolgens het gebruik van een model aan, waarmee hij vermoedelijk een tekening bedoelt, om dit tenslotte aan de hand van een interessante plattegrond toe te lichten. Het betreft "*den grondt ofte Ichnographie van onser vrouwen torre binnen der stadt van Brugghe, te wetene boven der eerden*". (afb. 4) Nauwkeurig geeft De Beste aan hoe de verschillende onderdelen van de toren van de Onze Lieve Vrouwekerk zijn gemeten en vermeldt hiervan de maten:

28. De Beste verwijst op deze plaats naar de folio's 347 -348.

“alwaer dat sij tusschen haeren mueren van binnen es ontrent 31. voeten, ende die mueren dicke 8. voeten, die pilaeren huutstaende buiten mueren 12. voeten, sij heeft 377.trappen, tot die cleene torrekens, ofte tot het viercante vanden torre, die mueren der naelde sijn een weijnig dickender dan 2. voeten, elcke breedte des achtkants van binnen es 13. voeten, die cleene torrekens sijn inder dickten die buijtekanten der mueren ontrent 10. voeten, die gheheele hoochde es [...] voeten”²⁹.

Zeer interessant is de daaropvolgende passage waarin De Beste kritiek levert op een van de bekendste bouwwerken in Brugge, het belfort: *“Daer staet oock te noterene hoe dat den architect goeden toesicht sal hebben die aldusdaeneghen ordonantie es gevende, dat men op eenen viercanten opstaende grondt gheen 8. canten ofte 6. canten torre op en trecken, alsoo men mag sien aen den torre tot brugge aen het beelfroot gheseijt die halle, waer af dat den grondt toe hooghe viercant es, ende van daeren voorts soo is de reste des opstaens een achtkanteghe matselrie opgetrocken, hetwelck een groote foute es inde architectura”*

Tenslotte geeft De Beste aan hoe een dergelijke toren wel gebouwd had moeten worden en levert hij suggesties voor de beste verdeling van de trappen en bruikbare metselverbanden.³⁰

De Beste richt zich vervolgens op voorbeelden buiten zijn woonplaats. Hij levert kritiek op de indeling van de trappen van de toren van de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen maar eindigt met een lofzang op de toren te Straatsburg en een korte opmerking over de toren der winden te Athene.

Na deze korte excursie keert De Beste weer terug naar Brugge wanneer hij het probleem van het leggen van fundamenten nabij een rivier naar voren brengt.³¹ Behalve deze werkzaamheden die zeker tot het werkterrein van de metsers behoren, behandelt De Beste wat verder in het vijfde boek diverse ontwerpen voor grafmonumenten, sacramentshuizen, reliekhouders en ander kerkmeubilair waarmee over het algemeen steenhouders waren belast.

29. De Beste fol. 344v. De passage tussen [...] is een ommissie van De Beste.

30. De Beste fol. 345r afbeelding van metselverbanden.

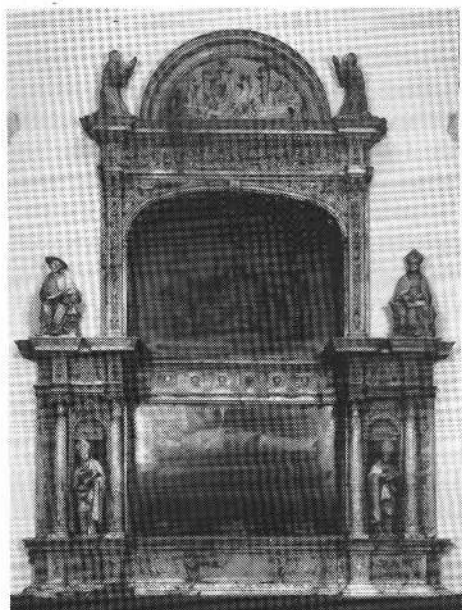
31. De Beste pleit op folios 345v-346r voor het funderen van bouwwerken aan het water voor een houten “kastode”, een soort caisson of zinkstuk.

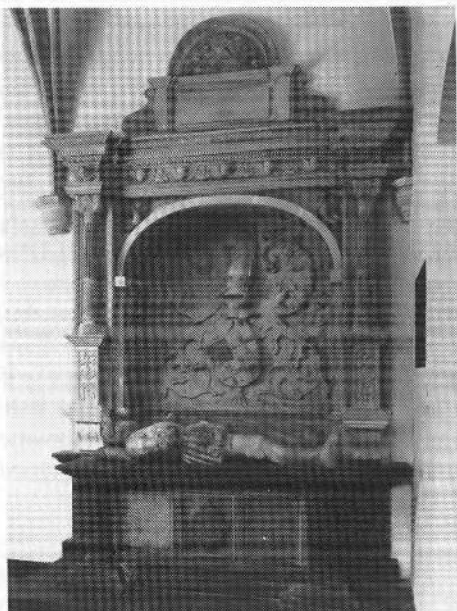
afb. 5 ontwerp voor grafmonument, gravure Ducerceau, C.D. Beste. Architectura, K.B. Albert I, Brussel ms. II 7617, fol. 363r.
(foto K.B. Albert I, Brussel)

afb. 6 tekening van het grafmonument van aartsbisschop Johannes Carondelet, De Molo, hs. 595, deel I, p. 98.
(Stadsbibliotheek Brugge) (foto Stadsbibliotheek Brugge)

afb. 7 grafmonument van kardinaal
Guillaume De Croy, St. Pieters-
kerk Edingen (foto copyright
IRPA-KIK, Brussel)

afb. 8 grafmonument van Gerrit
van Assendelft en Beatrix van
Dalem, Grote Kerk 's-Gravenhage
(foto, Rijksdienst Monumenten-
zorg Zeist)

Brugse grafmonumenten en kerkmeubiliar

De expliciete verwijzingen van De Beste naar Brugge in de verhandeling over funderingen van torens en bouwwerken aan de rivier, treffen we niet aan diens exposé over "diversche figueren dienende to cieraet bin.den Temple". De term "temple" voor kerk, die De Beste waarschijnlijk aan Serlio's vijfde boek had ontleend, verraadt reeds een veel afstandelijker, antikiserende benadering van dit onderwerp. Toch zijn er aanwijzingen dat De Beste's keuze voor de prenten van Ducerceau van grafmonumenten en ander kerkmeubiliar, niet geheel los gezien moeten worden van de opdrachten van steenhouwers in Brugge.

* het grafmonument van Ducerceau

Het grafmonument op de prent van Ducerceau (afb. 5) bestaat uit een triomfboogmotief, waarbij een centrale nis met een gedrukte boog, wordt geflankeerd door twee smalle nissen met een halfronde schelpvormige afsluiting. Boven de centrale nis, die ruimte biedt aan een beeld voor de overledene, bevindt zich een gedenkplaat die wordt bekroond door een half rond fronton. Tussen de nissen dragen gecanneleerde zuilen, met bases van acanthusbladeren en bekroond met composietkapitelen, een rijk versierd fries. De plaket wordt geflankeerd door pilasters met arabesken.

De Beste's toelichting bij de prent is voornamelijk descriptief en op het eerste gezicht betrekkelijk neutraal. Niettemin beschrijft hij een aantal details die niet op de prent zijn af te lezen.

Zo geeft De Beste aanwijzingen hoe de overleden figuur op de tombe, die in de fraai omlijste nis wordt geplaatst, uitgebeeld zou moeten worden: "*Ende ist dat aldusdaenighe tomme ghemaect wordt voor een geestelijk persoon als Abt, Biscop, Cardinael, ofte andere, soo sal die figure verheven worden ghemact rustende op sijn sijde met sijn hant onder sijn hoofd. Ist een Baroen heere, Hertoghe, Grave, ofte dierghelijcke, soo sal die figure gemact worden liggende op sijn rugghe*"³². Ook doet De Beste een suggestie voor de invulling van het halfronde fronton dat het monument bekroond: "*Ende hier inne soudemen mueghe schilderen het oordeel, ofte wierden gesneden*

32. De Beste fol. 363v.

werck, so soudemen boven op het alfront onsen lieve heeren stellen, het welcke alf ront beteekenen soude den reghenboghe” .

Deze toevoegingen zijn allereerst in iconografisch opzicht interessant. De vanzelfsprekendheid waarmee De Beste met name de eerste opmerking presenteert, veronderstelt een algemeen aanvaarde beeldtraditie in de uitbeelding van overleden geestelijke en wereldlijke heren; de tweede opmerking wijst op een verband tussen de vorm van de architectonische omlijsting en het iconografisch programma.

* iconografie

De uitbeelding van wereldlijke figuren liggend op tomben is sedert de oudheid altijd blijven voortbestaan. De half opgerichte figuur of demi-gisant, eveneens in de oudheid bekend, zou zowel in Italië als in Frankrijk vanaf het begin van de zestiende eeuw weer met een zekere regelmaat worden toegepast.³³ Hoewel de op deze wijze voorgestelde overledenen zeker niet altijd geestelijken waren, is dat vaak het geval. Niet verwonderlijk treffen we vooral in Rome veel voorbeelden van dit beeldtype aan. In de Santa Maria del Popolo gaf Andrea Sansovino de kardinalen Ascanio Sforza en Girolamo Basso delle Rovere, halfslapend met het hoofd steunend op een elleboog en een boek in de hand weer. In grafmonumenten in de San Marcello, waarin Andrea Sansovino eveneens een aandeel had, zien we kardinaal Giovanni Michiel en bisschop Antonio Orso min of meer in eenzelfde houding. Tenslotte ligt ook de sluimerende Nederlandse paus, Hadrianus de VI, in de Santa Maria dell' Anima, halfopgericht, terwijl hij met één hand zijn hoofd met de zware tiara ondersteunt.

Ook het thema van het Laatste Oordeel is niet ongebruikelijk in een grafmonument dat het beeld herbergt van de dode die wacht om in de hemel opgenomen te worden.³⁴ Het grafmonument van een andere paus, dat van Paulus II, die eens in de Oude St. Pieter stond opgesteld, toonde een scene van het Laatste Oordeel in het halfronde lunet, zij het zonder tronende Christus.

33. H.E. s'Jacob, *Beschouwingen over christelijke grafkunst voornamelijk in Frankrijk en Italië*, Leeuwarden 1950 pp. 138-140.

34. H.E. s'Jacob, o.c. [n. 33] p. 93 e.v.

In de Nederlanden kwamen monumenten met grafbeelden van half-opgerichte geestelijken in de zestiende eeuw niet of nauwelijks voor.³⁵ Ook in de bekende reeksen van gravures, zoals de *Veelderleij nieuwe inventies van antijsche sepultueren* (1557) naar ontwerp van Cornelis Floris of uit de *Pictores, statuarii, architecti latomi* (1563) van Hans Vredeman de Vries, die in Antwerpen waren uitgegeven, ontbreken dergelijke voorstellingen.³⁶

Mogelijk had De Beste van deze voorbeelden gehoord of had hij ze zelf in Rome bezocht, ook al zou hij van een verblijf in de Eeuwige Stad vermoedelijk melding in zijn handschrift hebben gemaakt. Waar De Beste zijn wijsheid rondom deze beeldtradities ook vandaan haalde, veel dichter bij huis, in Brugge, bevond zich in ieder geval een prachtig voorbeeld van een grafombe met een aanliggende geestelijke, dat waarschijnlijk de aanleiding heeft gegeven tot zijn iconografische uitspraken.

* het grafmonument van Carondelet

In de Sint-Salvatorskathedraal bevindt zich nu op een onopvallende plaats in de kooromgang de bekende tombe van de aartsbisschop van Palermo, Johannes Carondelet, die ten tijde van De Beste in een indrukwekkende architectonische ombouw in de Sint Donaaskerk stond opgesteld. Op de sarcofaag is de aartsbisschop sluimerend met geopende ogen, half op zijn zij, weergegeven, terwijl hij

35. Vanaf het begin de zeventiende komt dit beeldtype wel veel vaker voor in de Nederlanden. Zie C. Miller Lawrence, *Flemish Baroque Commemorative Monuments 1566-1725*, New York/London 1981. Dergelijke iconologische kwesties zullen, naast typologische en cultuurhistorische aspecten worden uitgewerkt door Frits Scholten, conservator sculptuur Rijksmuseum Amsterdam, in het proefschrift dat hij voorbereidt over zeventiende-eeuwse grafmonumenten in Nederland.

36. Hoewel C. Floris het werk van Sansevino in Rome kende, bevat zijn *Veelderleij nieuwe inventies van antijsche sepultueren*, Antwerpen 1557 geen grafvoorstellingen van geestelijken of van figuren in halfopgerichte houding. Wel is er een schets aan hem toegeschreven waarop een demi-gisant herkenbaar is. Afgezien van de vraag of dit ontwerp voor een monument van een geestelijke was bestemd (de figuur draagt in ieder geval geen mijter), is het nimmer uitgevoerd en derhalve binnen het atelier gebleven. A. Huysmans, 'De grafmonumenten van Cornelis Floris', *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis* LVI (1987) pp.91-122, in het bijzonder afb. 5c en p. 104-105. H. Vredeman de Vries, *Pictores, statuarii, architecti latomi* [...] Antwerpen 1563 bevat wel een voorstelling van een geestelijke met een mijter (pl. 19). deze is echter niet half opgericht weergegeven.

met de linkerhand zijn gemijterde hoofd ondersteunt en in de rechter een boek houdt. Helaas is de architectonische omlijsting rondom het beeld, evenals een altaar en een driedelig gestoelte met zwart marmeren praalzetels die deel uitmaakten van het Carondelet-ensemble, tijdens de afbraak van de Sint-Donaaskerk in 1799 verloren gegaan.³⁷ Gelukkig is er een tweetal achttiende-eeuwse tekeningen, respectievelijk in de handschriften van de Hooghe en De Molo (afb. 6) in de Stadsbibliotheek van Brugge bewaard gebleven die ons, ondanks enkele onderlinge verschillen, een indruk geven van de oorspronkelijke opbouw van het grafmonument.³⁸

De opbouw van het grafmonument van Carondelet bestond uit een triomfboog met één nis overwelfd door een gedrongen boog. De nis werd geflankeerd door twee gecanneleerde zuilen, met versierde bases, steunend op rechthoekige sokkels, en met komposietkapitelen. Deze droegen een hoofdgestel waarop een halfrond fronton stond. In het halfronde fronton bevond zich een scene van de opstanding der doden op de dag van het Laatste Oordeel, terwijl hierop een beeld van een zittende Christus was geplaatst. Volgens de reconstructie van De Molo werd het fronton gescheiden van het fries door een bandvormig plaket. Al deze elementen komen we ook in De Beste's beschrijving bij Ducerceau's prent van het grafmonument tegen.

Bovendien is er, naast de twee voorstellingen van het grafmonument zelf, nog een tekening van een onderdeel van het Carondelet-ensemble bekend, die verwantschap vertoont met De Beste's toelichtingen. Het betreft een tekening van een schermachtige altaaropbouw, die of als achterkant van het monument diende, dan wel op een andere plaats in de grafkapel stond opgesteld³⁹. Op het scherm zijn twee beelden van Petrus en Paulus geplaatst. De Beste lijkt in een beschrijving van een prent van een altaarretabel ook naar dit onderdeel van het Carondelet-ensemble te verwijzen, wanneer hij juist deze apostelen noemt als onderwerp van de beelden die aan weerszijden

37. Voor de meest volledige beschrijving van het grafmonument. V. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578* deel 3, catalogus pp. 603-613.

38. Brugge, Stadsbibliotheek hs. 449, de Hooghe, I, fol. 11 en hs. 595, De Molo, I, fol. 98. Voor een beschrijving van de onderlinge verschillen, Vermeersch o.c. [n. 37] p. 609.

39. V. Vermeersch, o. c. [n. 37] pl. 302.

van een centraal tafereel kunnen worden geplaatst. Kortom alle iconografische elementen van de beschrijving van De Beste bij Ducerceau's prenten: de op op zijn zijde rustende geestelijke met de hand onder het hoofd in de centrale nis van het monument, de plakket, de scene van het Laatste Oordeel en de Christusfiguur in en op het half rond fronton en tenslotte de Petrus en Paulusbeelden op het altaarretabel komen we ook in het Carondelet-ensemble tegen.⁴⁰ Met de toevoeging van iconografische gegevens die niet op de prenten van Ducerceau afleesbaar waren, bracht De Beste deze dichter bij wellicht het beroemdste grafmonument uit zijn woonplaats.

Samenvattend kan men stellen dat De Beste in zijn verhandeling over het 'cieraet binnen de temple' verband wilde leggen met een van de belangrijkste opdrachten voor steenhouwers die in Brugge in de zestiende eeuw werd gerealiseerd, het monument van Carondelet. De prenten van Ducerceau voldeden maar gedeeltelijk aan dit doel en alleen maar door extra opmerkingen over de iconografie van de beelden, die op de voorstelling ontbraken, toe te voegen kon de lezer mogelijk een verband leggen met het beroemde monument. Daarmee weten we nog niet waarom De Beste juist voor deze prenten van Ducerceau had gekozen. Een beschouwing van de prenten van Ducerceau in relatie tot eigentijdse grafmonumenten kan mogelijk een antwoord op deze vraag bieden.

* typologie

Ducerceau, die de grafmonumenten uit Rome ongetwijfeld heeft gekend, liet zich in zijn prenten door Italiaanse voorbeelden inspireren en werkte deze in een elegante "Franse" stijl uit, gekenmerkt door fijne gecanneleerde zuilen, acanthusranken en ranke arabesken. Hoewel diverse auteurs reeds het belang hebben onderkend van de grafiek voor de introductie van de renaissance-ornamentiek uit Italië en Frankrijk voor de grafmonumenten in de Nederlanden, bleef de be-

40. Mogelijk baseerde De Beste zijn associatie van de halfronde vorm van het fronton met de regenboog op geschilderde voorstellingen van het Laatste Oordeel waarbij een tronende Christus op een regenboog is gezeten. Bekend zijn dergelijke voorstellingen van Rogier van der Weyden (Beaune-altaarstuk) en Hans Memling (Dantzigaltaarstuk). Van de laatste schilder kende De Beste waarschijnlijk het Johannesaltaarstuk in het St. Janshospitaal waarvan op het rechterpaneel een op in een regenboog tronende Christus in een Laatste Oordeelscene is voorgesteld.

tekenis van prenten voor de verspreiding van verschillende typen van architectonische ensembles die de tombes omgeven in hun beschouwingen achterwege.

Het grafmonument op de prent van Ducerceau in het tractaat van De Beste toont zowel overeenkomsten als verschillen met de opbouw die zich aan de hand van de achttiende-eeuwse tekeningen van het grafmonument van Carondelet lieten onderscheiden.⁴¹ Min of meer gelijk is de rijk versierde diepe nis met de altaarachtige sarcofaag waarop de beeltenis van de overledene moest komen en verder het halfronde fronton.⁴² Verschillend zijn echter de twee zijnissen die in het Carondeletmonument vermoedelijk ontbraken. De opbouw inclusief de zijnissen beantwoordt echter wel aan een ander monument, eveneens voor een geestelijke, dat vaak met het ontwerp voor het praalgraf voor Carondelet in verband is gebracht.

Archiefbronnen hebben uitgewezen dat de Brugse kunstenaar Michiel Scherier het grafmonument, de gestoelten en het altaar van het Carondelet-ensemble heeft vervaardigd.⁴³ Niettemin wordt het nog altijd voor mogelijk gehouden dat Jan Monet de ontwerper is geweest en dat de Brugse beeldhouwer, geassisteerd door een aantal steenhouwersgezellen, naar zijn patroon werkte. Dit vermoeden werd gebaseerd op stilistische vergelijkingen met beeldhouwwerken die door de bekende Lotharingse kunstenaar zijn gemaakt of aan hem werden toegeschreven.⁴⁴ Een cruciale rol speelt in deze vergelijkingen het praalgraf voor kardinaal Guillaume De Croy, thans in de Kapucijnen- of St. Pieterskerk in Edingen, maar oorspronkelijk af-

41. Men kan stellen dat in typologisch opzicht het grafmonument op de prent een zekere verwantschap vertoont met de complexere architectonische omlijstingen van de hierboven genoemde Romeinse wandgraven. Ook deze waren opgebouwd in de vorm van een triomfboog waarin nissen met beelden de beeltenis van de overledene flankeerden. Het halfronde fronton maakte in deze Romeinse voorbeelden echter deel uit van de centrale nis.

42. Bovendien wordt op de tekening van De Molo zie noot 38, evenals op de prent van Ducerceau het fries en het halfronde fronton gescheiden door een plakaat met tekst

43. Parmentier o.c. [n.6] p. XXIV e.v. en documenten 29, 30 (sub 19-22), 31(sub 7) en 36.

44. D. Roggen, 'De Beeldhouwer Jan Mone, zijn werk en zijn invloed', *De kunst der Nederlanden*, 1931 pp. 372-425.

komstig uit het Celestijnenklooster te Heverlee. (afb. 7) Dit wandgraf vertoont in de ornamenten nauwe verwantschappen met het door Monet gesigioneerde retabel in de Sint-Martinus kerk te Halle en wordt door kunsthistorici algemeen gehouden voor een werk van de Lotharingse kunstenaar. Een groepje kunsthistorici Duverger, Onghena en van Daalen plaatste in een belangrijk artikel, kritische kanttekeningen bij deze stilistische toeschrijvingen en wees op onderlingen verschillen in de opbouw van de grafmonumenten van De Croy en Carondelet, zonder overigens de mogelijkheid van een gemeenschappelijke ontwerper volledig uit te sluiten.⁴⁵ Zij onderstreepten het onderscheid in het aantal nissen van de onderbouw en de verhouding tussen de architectonische delen tussen beide monumenten, maar erkenden de gelijkenis in de halfronde bekroning met de scene van het Laatste Oordeel.

Wanneer de prent van Ducerceau, waarin we eerder overeenkomsten constateerden met het grafmonument voor Carondelet, vergelijken met het praalgraf van De Croy valt ons niet alleen in het ornament, maar ook in de opbouw, een treffende gelijkenis op. In beide gevallen bevindt zich aan weerszijden van de centrale ruimte, met de tombe van de overleden geestelijke, een nis voor een beeld. Deze nissen worden afgesloten met een schelpvormige ronding en geflankeerd door gecanneleerde zuilen met composietkapitelen. De gedrukte boog van de centrale nis is in het monument van De Croy weliswaar verder opgelicht, maar wordt ook in dit geval bekroond met een rijk versierd fries en een halfrond fronton.

We kunnen dus constateren dat de prent van Ducerceau in zekere zin de beide monumenten voor Carondelet en De Croy dichter bij elkaar brengt. Hetzelfde geldt voor de relatie van deze beide praalgraven tezamen met een minder bekend monument, dat niet door Duverger, Onghena en van Daalen in hun kritische beschouwingen werd meegenomen, maar wel aan Jan Monet is toegeschreven. Het betreft het grafmonument van Gerrit van Assendelft en Beatrix van Dalem dat

45. J. Duverger, M.J. Onghena en P.K. van Daalen, 'Nieuwe gegevens aangaande XVIde eeuwse beeldhouwers in Brabant en Vlaanderen', *Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten van België, Klasse der Schone kunsten*. Jaargang XV, nr 2 Brussel 1952, pp. 3-95, in het bijzonder p. 41. Ik houd hun spelling van de naam van de Lotharingse artiest aan.

waarschijnlijk kort na de brand in 1539, in de Grote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage werd opgericht.⁴⁶ (afb. 8)

Het monument van Assendelft is veel eenvoudiger in materiaalgebruik en opzet dan de prachtige praalgraven waarmee Carondelet en De Croy zijn vereerd en bevat nauwelijks ruimte om de liggende beelden van de overledenen te herbergen. Niettemin herkennen we wederom dezelfde nis met gedrukte boog, de gecanneleerde zuilen met composietkapitelen, de hoge sokkels met bladermotieven, het rijk gedecoreerde fries en het halfronde fronton. Evenals op de achttiende-eeuwse tekening van het monument van Carondelet door De Molo, waarmee het wandgraf in Den Haag nog de meeste overeenkomsten vertoont, wordt het halfronde fronton van het fries gescheiden door een plakket. Deze plakket is in verhouding echter hoger dan op deze reconstructietekening en wordt geflankeerd door voluten. Deze elementen, die op beide grafmonumenten van De Croy en Carondelet ontbraken, treffen we daarentegen wel aan op de prent van Ducerceau. In deze zin vormt Ducerceau's gravure wederom een aanvulling op onze kennis van de verschillende grafmonumenten die allen aan Jan Monet zijn toegeschreven. De hierboven beschreven monumenten lijken te beantwoorden aan typen die uit min of meer vastterugkerende elementen zijn opgebouwd.

Uit de kritische studie van Duverger, Onghena en van Daalen konden we reeds de beperkingen aflezen van het gangbare onderzoek naar de "Jan Monetstijl" aan de hand van ornamentprenten die voordurend aan buitenlandse invloeden onderhevig waren.⁴⁷ Men zou hieraan kunnen toevoegen dat de studie van de diverse voorbeelden van ornamentiek sowieso maar een beperkte relevantie heeft voor het vaststellen van de auteur van een bepaalde monumentale opdracht aangezien de beoordeling van het ontwerp voornamelijk werd gebaseerd op het materiaalgebruik, de architectonische opbouw en de iconografie van het kunstwerk, en niet zozeer afhankelijk was van de daaraan toegevoegde versieringen. Niettemin zou de grafiek wel kunnen worden gebruikt, zoals we hierboven op hypothetische wijze

46. Het monument is op basis van overeenkomsten met het monument van Frederik van Renesse en Anna van Hamale van Elderen (ca. 1545) in de Grote Kerk te Breda aan Jan Monet toegeschreven.

47. Duverger o.c. [n. 45] pp. 6, 25,38 en 59.

hebben beproefd, om de herkomst van bepaalde monumenttypen te traceren. Prenten zoals die van Ducerceau hebben mogelijk als voorbeeld gediend voor de ontwerpen van grote architectonische omlijstingen die door de Lotharingse kunstenaar, maar ook door andere beeld- en steenhouwers werden gemaakt, om de beelden van belangrijke overledenen in onder te brengen. Dergelijke prenten zouden tenslotte geleid kunnen hebben tot de verspreiding, niet zozeer van een "Monetstijl" maar van een "Monettype".

De Beste's keuze voor de voorstelling van het grafmonument op de prent van Ducerceau lijkt niet willekeurig. Voor voorstellingen van grafmonumenten had De Beste immers ook gebruik kunnen maken van de veel bekendere, recentere prentenreeksen uit de *Veelderleij nieuwe inventies van antijsche sepultueren* naar ontwerp van Cornelis Floris of uit de *Pictores, statuarii, architecti latomi* van Hans Vredeman de Vries, die respectievelijk in 1557 en 1563 waren uitgegeven. De prenten van Ducerceau stonden echter veel dichterbij de grote kunstwerken die in Brugge waren gerealiseerd dan deze Antwerpse voorbeelden.

Met de keuze voor de voorstelling van Ducerceau en zijn iconografische opmerkingen wist De Beste, zeker bij Bruggelingen, associaties op te roepen met het indrukwekkende grafmonument van Carondelet, zonder zich echter verdacht te maken aan een slaafse navolging van dit voorbeeld. De Beste koos niet voor een reproductie van het monument van Carondelet maar voor het type van het praalgraf en de daarbij horende iconografie, die ook ver buiten de stadsmuren van Brugge toepassing had gevonden.

Epiloog. De Beste tussen praktijk en theorie

Uit de schaarse opmerkingen die De Beste over zijn eigen bouwactiviteiten in Brugge naar voren brengt, kunnen we in ieder geval opmaken dat hij een waterput in arduin had gemaakt. Ook de bijzondere belangstelling die hij voor de fundering van grote constructies in of rondom zijn woonplaats aan de dag legt, doet een vertrouwdheid met de bouwwerven van Brugge vermoeden. Waarschijnlijk is De Beste èn als metselaar èn als steenhouwer werkzaam geweest. We weten niet of De Beste reeds het steenhoudersvak beoefende toen het monument van Carondelet in de veertiger jaren van de zestiende eeuw tot stand kwam. Hij kreeg immers pas in 1585 een bestuurlijk

aandeel in het gilde. Hoewel De Beste in ieder geval in zijn jeugd vertrouwd moet zijn geweest met het praalgraf van Carondelet en vermoedelijk hiervoor een grote bewondering heeft gehad, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij in praktisch of bestuurlijk opzicht een aandeel heeft gehad in de totstandkoming daarvan. Wel lijkt het aannemelijk dat De Beste later in zijn leidinggevende positie binnen het gilde de verschillende steenhoudersopdrachten, van het soort die we ook in de prenten van Ducerceau weerspiegeld zagen, ontwierp, uitvoerde dan wel beoordeelde.

De praktische ervaring van De Beste komt in zijn verwijzingen naar Brugge op verschillende wijzen tot uitdrukking. Wanneer De Beste de uitleg van de fundamenteen behandelt komt hij met zeer concrete, praktische oplossingen. In andere gevallen echter, wanneer men op grond van zijn vooraanstaande rol binnen het gilde van de metseleers en steenhouders juist een meer originele inbreng zou verwachten, verwijst De Beste weliswaar naar Brugge, maar presenteert zijn opvattingen toch op meer afstandelijke wijze aan de hand van de prenten van Ducerceau.

Het onderscheid tussen soms zeer praktische, inventieve oplossingen en dan weer betrekkelijk fantasieloze, slaafse presentaties aan de hand van afbeeldingen en uitspraken van andere schrijvers is in feite kenmerkend voor alle acht boeken over architectuur van De Beste. Het is niet moeilijk om ons het nut van de arithmetica en geometrie uit het eerste en tweede boek in de dagelijkse praktijk van de verschillende ambachtlieden voor te stellen. Voor de inkoop van materialen, de indeling van kavels of de vorming van bogen is immers een elementaire kennis van de rekenkunde en geometrie noodzakelijk. De kennis van de astronomische instrumenten of zonnewijzers in de twee daaropvolgende tekstdelen daarentegen, stond ongetwijfeld verder van het bed van de meeste bouwvakkers. De behandeling van de zeer praktische kwesties van de bouwkunde en civiele techniek in het vijfde boek staat in schrill contrast met de letterlijke citaten uit de bekende architectuurtraktaten van Coecke van Aelst en Vredeman de Vries wanneer De Beste algemeen esthetische vraagstukken betreffende de correcte toepassing van zuilenordes aan de orde stelt. Ook in de verhandeling over het perspectief is de houding van De Beste ten opzichte van de praktijk zeker niet eenduidig. Zo kan men zich afvragen waarom hij aan de bruikbare voorbeelden van Serlio, bekend via de latere uitgave van Coecke van Aelst, de veel ingewikkelder figuren van Jean Cousin toevoegde.

In het boek over militaire architectuur tenslotte, is de tekst van De Pasino uit 1579, op het moment dat De Beste zijn werk schreef, nog altijd "up-to-date" voor de praktijk van de vestingbouw in het noorden, maar is de informatie uit Dürer, van het begin van de zestiende eeuw, door snel op elkaar volgende modernisering van Italië, volkomen achterhaald.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de inhoud van de acht boeken in het algemeen en van het vijfde boek over architectuur in het bijzonder, soms heel dichtbij, dan weer betrekkelijk veraf, van de eigentijdse bouwpraktijk staat. Dit maakt het niet eenvoudig de preciese beweegredenen vast te stellen waarom Charles De Beste zo'n uitvoerig architectuurtractaat schreef.

Het is echter niet onwaarschijnlijk dat De Beste, nadat hij na enkele decennia het hoogste binnen het gilde had bereikt, via zijn theoretische beschouwingen zijn status ten op zichte van de overige metselaars en steenhouders wilde onderstrepen en mogelijk ook die van zijn gilde ten opzichte van andere, soms concurrerende ambachten binnen de stad. Hij moest aantonen kennis te hebben van de praktijk, maar zich er tevens boven verheffen. De talloze verwijzingen naar klassieke en moderne auteurs spelen hierin een belangrijke rol. Ze geven een historische legitimatie aan de artistieke pretenties van De Beste die boven de alledaagse bouwpraktijk uitstijgen.

Kort nadat De Beste de laatste punt achter zijn omvangrijke handschrift zette, zou een andere Bruggeling zijn eerste aantekeningen over architectuur maken.⁴⁸ Deze auteur haalde fel uit naar het soort theorieën waarop De Beste zijn wijsheden had gebaseerd. In plaats van verder onderzoek naar de universele maten en verhoudingen van de zuilenorden, als onomstotelijke wetten waarop de bouwkunst volgens tractaatschrijvers als De Beste was gebaseerd, zocht de kritische auteur de waarheid juist in een terugkeer naar de ambachte-

48. In 1605, zo lezen we in de *Wisconstighe Ghedachtenissen* had Stevin reeds een begin gemaakt met een tractaat over architectuur. Dit werk met de titel *Huysbou* was in 1620, toen Stevin overleed nog onvoltooid. Zijn zoon Hendrik publiceerde fragmenten hieruit in zijn *Materiae Politicae* van 1649. De auteur van dit artikel probeert aan de hand van deze fragmenten en van ongepubliceerde afschriften van Isaac Beekman en Constantijn Huygens, de inhoud van de *Huysbou* te reconstrueren. Dit onderzoek met de titel: "De Huysbou. De geschriften van Stevin over architectuur en stede-bouw" zal naar verwachting in 1995 worden gepubliceerd.

lijke kennis van de handwerkslieden als uitgangspunt van een zuivere, meer wetenschappelijke architectuurtheorie.⁴⁹ Wie weet discussieerde de pretentieuze De Beste eens over dergelijke kwesties met de nuchtere, toen nog jonge maar briljante kantoorklerk van het Brugse Vrije, Simon Stevin.

Met dank aan Drs. Marc Ryckaert, wetenschappelijk medewerker bij de Provinciale Dienst voor Cultuur van West-Vlaanderen en Drs. Frits Scholten, conservator sculptuur aan het Rijksmuseum te Amsterdam voor hun assistentie en deskundige adviezen. Dit onderzoek werd gefinancierd door de Stichting Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

49. Voor deze kwestie zie C. van den Heuvel o.c. [n. 1] p. 4.

